

τὰ κατ' αἰσθησίν συναισθήματα καὶ ὄρμαι πειθαρχοῦσι τῷ λόγῳ καὶ θεωροῦνται ὑποδεέστερα τῶν ἄλλων· τὰ φίλαυτα συναισθήματα καὶ αἱ φίλαυτοι ὄρμαι ὑποχωροῦσι κατὰ πολὺ εἰς τὰ συμπαθητικὰ συναισθήματα καὶ συμπαθητικὰς ὄρμας, τὸ δὲ ἄτομον ὑποτάσσεται εἰς τὴν κεινανίαν. Αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις ἀναπτύσσονται, τὸ πνευματικὸν ἐγὼ ἡγεῖται τοῦ σωματικοῦ ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ τῶν ἐγῶ. Αἱ δὲ καλούμεναι κατώτεραι λειτουργίαι φυσικῶ τῷ λόγῳ δὲν παραμελοῦνται· ἀσχοῦνται μὲν αὐταὶ δι' ἑαυτὰς ὡς μερικοὶ καθ' ἑαυτοὺς σκοποὶ, ἀλλὰ μάλιστα θεωροῦνται ὡς μέσα πρὸς ὑψηλοτέρους σκοποὺς, πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων. Ὅμοίως δὲ τὸ ἄτομον θεωρεῖται ἔνθεν μὲν ὡς ὅλον, ὡς σκοπὸς καθ' ἑαυτόν, ἔνθεν δὲ ὡς μέρος εὐρύτερου ὅλου, ὡς μέρος τῆς ἀνθρωπότητος. Δυνάμεθα δὲ τὴν σχέσιν ταύτην νὰ παραβάλωμεν πρὸς τὴν σχέσιν τῶν μελῶν ἐκάστων πρὸς τὸν ὅλον ὀργανισμόν. Ἡ καρδία, ὁ ἐγκέφαλος, αἱ χεῖρες οἱ ὀφθαλμοί, οἱ μῦες, τὰ ὀστέα κτλ. εἶναι πάντα μέσα πρὸς τι τέλος, τὴν τοῦ σώματος συντήρησιν. Ἄλλ' εἶναι ἅμα μέρος τοῦ σώματος, εἶναι τὸ σῶμα, καὶ κατ' ἀκολουθίαν μέσα συντηρήσεως ἑαυτῶν¹). Τοῦ σώματος ἡ εὐεξία ἡρτῆται ἐκ τῆς τῶν ὀργάνων καὶ τῶν ὀργάνων ἡ εὐεξία ἐκ τῆς τοῦ ὅλου. Ἐν τελείῳ δ' ὀργανισμῷ τὰ μέρη ὁμονοοῦσι καὶ συνεργάζονται ἁρμονικῶς εἰς κοινὸν τέλος. Τὰ μέρη εἶναι μέσα πρὸς τινα σκοπὸν (ἢ ὄρασις εἶναι μέσον πρὸς τι τέλος), καὶ ὁμῶς καὶ σκοποὶ καθ' ἑαυτὰ (ἢ ὄρασις ἔχει ἀξίαν καθ' ἑαυτήν). Ὅστω τὸ ἄτομον εἶναι καὶ μέσον πρὸς τινα σκοπὸν καὶ σκοπὸς καθ' ἑαυτό.

Δυνάμεθα, νομίζω, ἀσφαλῶς νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ ἱστορία τρεῖνει πρὸς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ πρὸς τελειοτέραν πραγμάτων τῆς προσωπικότητος ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης θὰ διατελῇ προκόπτουσα διανοητικῶς καὶ ἠθικῶς, θὰ καταμανθάνῃ βαθύτερον τὰς ἐργασίας τῆς ψυχικῆς καὶ ὀλικῆς φύσεως καὶ εὐρύτερον θὰ δεσπόζη τῆς πραγματικότητος, ὀλιγώτεροι δὲ θὰ εἶναι αἱ προσάλ-

1) Ἠβλ. Paulsen, Ethik, βιβλ. II, κεφ. II. § 7.

ληλοι προσκρούσεις τῶν τε ποικίλων τῆς κοινωνίας μελῶν καὶ αὐτῶν τῶν ποικίλων κοινωνιῶν¹).

10. Ἡ ἠθικότης καὶ τὸ μέγιστον ἀγαθόν.—Φανερόν λοιπόν, νομίζω, ἐγένετο, ὅτι ἡ συντήρησις καὶ προαγωγή τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου εἶναι τὸ μέγιστον ἀγαθόν ἢ τὸ ὑπὸ τῆς ἀνθρωπότητος διωκόμενον τέλος κατὰ τὴν προδιατυπωθεῖσαν ἔννοιαν. Οἱ ἄνθρωποι δὴλον ὅτι ἕκαστοι πειρῶνται νὰ σφύζωσι καὶ προάγωσιν ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους, πρὸς οὓς διάκεινται συμπαθῶς. Κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ συμπαθητικὴ ὁρμὴ εἶναι καὶ ἀσθενῆς καὶ στενῆ, τὴν ἔκτασιν, περιοριζομένη εἰς τὰ μέλη μικρᾶς ὀμάδος. Ἀλλὰ τοῦ χρόνου προϊόντος ἡ μὲν τοῦ γένους συνείδησις βαίνει πάντοτε μᾶλλον ἀναπτυσσομένη, τὸ δὲ συμπαθητικὸν συναίσθημα ἰσχυρότερον ἐντεινόμενον καὶ εὐρύτερον ἐκτεινόμενον. Βλέμμα τι ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θρησκευτῶν, αἵτινες πάντοτε ἐνσάρκουσι τὰς παραστάσεις καὶ τὰ ἰδεώδη τῶν ἀνθρώπων, ἀποκαλύπτει ἡμῖν ταύτην τὴν κατὰ μικρὸν ἐπέκτασιν τῶν φιλαλληλῶν ἢ συμπαθητικῶν συναισθημάτων. Ὑπάρχει τις πρόοδος ἀπὸ τῆς στενῆς οἰκογενειακῆς θρησκείας διὰ τοῦ καθολικοῦ τύπου πρὸς τὴν καθολικὴν θρησκείαν τοῦ Χριστιανισμοῦ²). Ἡ δ' ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἱστορία ὡσαύτως ἐμφανίζουσι βαθμιαίαν πρόοδον τοῦ συμπαθητικοῦ συναισθήματος³). Περὶ τῆς Ρώμης λέγει ὁ Lecky : «Τὴν μὲν ἠθικὴν ἔκφρασιν τῆς πρώτης περιόδου δυνάμεθα προφανῶς νὰ εὐρωμεν ἐν ταῖς στενωτέραις πολεμικαῖς καὶ ἐν ταῖς εἰς τὴν πατρίδα ἀναφερομέναις ἀρεταῖς, τὴν δὲ τῆς δευτέρας περιόδου ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ φιλανθρωπίᾳ καὶ τῇ ἐκτενεστέρᾳ συμπαθείᾳ»⁴). Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καθίστανται εὐρύτερα καὶ βαθύτερα τὰ συμπαθητικὰ συναισθήματα ἡμῶν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ περὶ καθολικῆς εἰρήνης συνέδρια, αἱ περὶ διεθνοῦς δίκαιτησίας ἀξιώσεις, ἡ μετὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον ἰδρυθεῖσα

1) Πρὸς Sutherland, Origin and Growth of the Moral Instinct.

2) Πρὸς Henry Maine, Early Law and Custom, σελ. 57.

3) Lecky, History of Europeans Morals, I, σελ. 228 κέ.

4) αὐτ. I, σελ. 239.

Κοινωνία τῶν ἐθνῶν, αἱ διάμαρτυρίαι κατὰ τῶν ἐν τισιν ἦττον προηγημέναις χώραις διαπραττομένων βαρβαροτήτων, ἡ πρόοδος τοῦ κοινωνιολογικοῦ συστήματος, ἡ ἰδρυσις νοσοκομείων καὶ ἄλλων φιλανθρωπικῶν καταστημάτων, ἡ σύστασις ἐταιρειῶν κατὰ τῶν κακώσεων καὶ τοῦ βασιανισμοῦ τῶν ζώων. Φροντίζομεν οὐ μόνον περὶ ἡμῶν αὐτῶν ὡς ἀτόμων καὶ ἐθνους, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου.

Ἄλλὰ δὲν ἦλθεν εἰσέτι τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, καθ' ὃ δὲν θὰ ὑπάρχωσι πλέον προσάλληλοι συγκρούσεις ὁρμῶν καὶ πράξεων ἰδιωφελῶν καὶ ὁρμῶν καὶ πράξεων κοινωφελῶν. Ἡ τοῦ ἀτόμου φιλανθία εἶναι πολλάκις ἱκανὴ νὰ καταπνίξῃ τὴν συμπάθειαν αὐτοῦ καὶ νὰ παρακινήσῃ τοῦτο, ὅπως ἀντιποιῆται καὶ λαβαίνει τὰ τῶν ἄλλων. Ἄλλ' ἐπικωλύεται διὰ τῆς ὑπὸ τῶν πασχόντων ὑποστηρίξεως τῶν οἰκείων δικαιωμάτων καὶ διὰ τῆς συμπαθητικῆς ἐναντιώσεως τῶν φίλων αὐτοῦ. Κανόνες δ' ἀναφαίνονται κατὰ μικρὸν ἀπαγορεύοντες τρόπους τινὰς διαγωγῆς καὶ ἐπιτάττοντες ἄλλους. Πράξεις τινὲς ἐπεγείρουσιν ἐν τῇ συνειδήσει τὰ περὶ ὧν ἀνωτέρω διελάβομεν ἠθικὰ συνκισθήματα, καὶ οὕτως ἔχομεν τοὺς ἠθικοὺς κώδικας. Ἡ ἠθικότης λοιπὸν ἀνεπτύχθη ὡς ἀναγκαῖον μέσον πραγματώσεως τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ ἢ τῶν ἀπολύτων προαιρέσεων τῆς ἀνθρωπίνης φυλῆς. Ἐὰν δὲ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν ἠδύνατο νὰ πραγματοποιηθῇ χωρὶς ἠθικοῦ κώδικος, ὡς ἀνωτέρω ἤδη ἐδηλώθη, οὔτε ἠθικοὶ οὔτε ἄλλοι τινὲς νόμοι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτο θὰ ὑπῆρχον. Νόμοι κείνται, ὅπως κωλύωσι τινὰ πράγματα καὶ ἐπιτάττωσιν ἄλλα, καὶ τότε μόνον γεννῶνται, ὅταν αἱ ἐπὶ μέρους πράξεις γίνωσι. Διὸ οἱ τοὺς νόμους παραδαίνοντες εἶναι μέχρι τινὸς καὶ οἱ τοὺς νόμους τιθέντες.

Ἐν τι ἤθελον ἐνταῦθα νὰ εἶπω μάλιστα, ὅτι ἡ ἠθικότης εἶναι μέσον πρὸς τι τέλος, ὅτι καθ' ὅλου εἰπεῖν ὁ ἠθικὸς κώδικς τοιούτους μόνον περιλαμβάνει κανόνας, οἵτινες ποιοῦσι δυνατὴν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τὴν πραγμάτωσιν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ ἢ τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ. Ἡ ἠθικότης ἐπιζητεῖ νὰ καταστήσῃ ἐκποδῶν πάντα τὰ εἰς τὸν σκοπὸν ἐπιπροσθούντα. Δὲν εἶναι ἡ ἐνσάρκωσις πασῶν τῶν τάσεων καὶ τῶν ἐχθόνων τῆς φυλῆς. Δὲν εἶναι τόσον περιεκτικὴ, ὥστε νὰ καθοδηγῇ τὸ ἄτομον ἐν πάσαις αὐτοῦ

ταῖς προσπαθείαις πρὸς ἐπιτέλειαν τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν οὐχὶ πάντες οἱ τοῦ πράττειν τρόποι οἱ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ γένους πληροῦντες γίνονται αἰσθητοὶ ὡς ὑποχρεωτικοί. Μόνον ἐκείναι αἱ πράξεις θὰ συνδεθῶσι μετὰ τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων, αἵτινες ἐπιτάττονται ὑπὸ τῆς φυλῆς, καὶ μόνον ταῦτα ἐπιτάττονται κατ' οὐσίαν, αἵτινες εἶναι ἢ νομίζονται ἀπολύτως ἀναγκαῖαι πρὸς τὸν κοινωνικὸν βίον.

Ὁ ἠθικὸς ἄρα κώδιξ δὲν περιλαμβάνει τὴν ὅλην διαγωγὴν. Ὁ βίος καὶ τὰ ἰδεώδη αὐτοῦ εἶναι εὐρύτερα τῆς ἠθικότητος. Οἱ σκοποὶ καὶ τὰ ἰδεώδη τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ταυτίζονται τελείως πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς ἠθικότητος. Χωρὶς μὲν ἠθικότητος ἡ ἀνθρώπινη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφίκηται τοῦ τέλους αὐτῆς, ἡ ἠθικότης εἶναι ἡ *conditio sine qua non*, ἀλλὰ μόνη ἡ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐκπλήρωσις δὲν εἶναι καὶ πλήρωσις τῶν τάσεων καὶ πόθων τῆς ἀνθρωπότητος¹). Πρὸς ἐξάπλωσιν καὶ ἐξήγησιν τοῦ πράγματος ἔστω τόδε τὸ παράδειγμα: Ἐπιθυμῶ τὸ εὐχρηστῆσαι τοὺς κανόνας ὁφείλω νὰ τηρῶ, ὅπως ἐπιτύχω τοῦ σκοποῦ μου· οἱ κανόνες οὗτοι εἶναι μέσον πρὸς ὑψηλότερον τέλος· ὑπακοὴ εἰς αὐτοὺς εἶναι οὐσιώδης ὅρος ἐπιτελέσεως τῶν ἐμῶν ἐλπίδων καὶ πόθων. Ἀλλὰ ἐκ τούτου δὲν ἀκολουθεῖ ὅτι, ἐὰν ὑπακούω εἰς αὐτούς, οἱ σκοποὶ μου θὰ πραγματοποιηθῶσιν. Οἱ σκοποὶ μου εἶναι εὐρύτεροι τῶν σκοπῶν τῆς ὑγεινῆς. Οἷτω καὶ οἱ ἐμοὶ ὡς ἀνθρώπου σκοποὶ εἶναι εὐρύτεροι τῶν σκοπῶν μου ὡς ἠθικοῦ ὄντος· περιέχουσι μὲν τοὺς ἠθικοὺς νόμους, ἀλλὰ δὲν συμπίπτουσι τέλει μετ' αὐτῶν.

Καὶ ἄλλο δέ τι ρητέον μάλιστα. Τοῦ ἠθικοῦ νόμου σκοπός, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, εἶναι νὰ καταστήσῃ δυνατὸν τὸν ἴδιον καὶ τὸν κοινωνικὸν βίον. Αἱ ἠθικαὶ πράξεις τείνουσι νὰ προάγῃ τὴν ἰδίαν ἐκάστου καὶ τὴν κοινὴν πάντων εὐδαιμονίαν. Ἡ ἠθικότης χαράττει οἷτως εἰπεῖν τὸν κύκλον, ἐν ᾧ κινούμενοι οἱ ἄνθρωποι δύνανται ἀσφαλῶς νὰ διώκῃσι τοὺς ἑαυτῶν σκοποὺς οὐδόλως βλάπτοντες ἀλλήλους. Κλοπή, ψεῦδος καὶ φόνος τείνουσι νὰ βλάπτωσι

1) Πρὸς. *Münsterberg*, *Ursprung d. Sittlichkeit*, IV. σελ. 98 κέ.

καὶ τὸν δρῶντα καὶ τοὺς περὶ αὐτόν, ἐξ οὗ τὰ παραγγέλματα: οὐ κλέψεις, οὐ ψευδομαρτυρήσεις, οὐ φονεύσεις. Χρηστότης, φιλαλήθεια καὶ ἐγκράτεια τείνουσι νὰ προάγῃ τὴν εὐτυχίαν τοῦ τε τὰς ἀρετὰς ταύτας ἔχοντος καὶ τῶν ἄλλων τῶν περὶ αὐτόν, ἐξ οὗ τὰ παραγγέλματα: ἔσο χρηστός, φιλαλήθης, ἐγκρατής.

Ἐὰν ἡ ἐν ταῖς πρόσθεν ἐξενηχθεῖσα γνώμη εἶναι ὀρθή, δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τινὰ συμπεράσματα. Ἐὰν ἡ ἠθικότης ὑπηρετῇ εἰς τὸ ἰδεώδες ἢ εἰς τὸ μέγιστον ἀγαθόν, ὀφείλει καὶ πῶς νὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἰδεώδους τούτου. Ἀλλαγὰι τῶν ἰδεωδῶν τῆς φυλῆς συνεπάγονται καὶ ἀλλαγὰς τοῦ ἠθικοῦ κώδικος. Παρατηρήσαμεν δὲ ἤδη, ὅτι τὰ ἰδεώδη ἀλλοιοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται. Χρονικῆ τινὶ περιόδῳ καὶ λαὸς τις εἶναι πολεμικώτερος ἢ εἰρηνικώτερος, φιλαυτότερος ἢ πρὸς τοὺς ἄλλους συμπαθητικώτερος ἑτέρου λαοῦ, ὥστε νὰ ἐξαίρη τὴν ἀρετὴν τῆς ἀνδρείας ἢ τὴν τῆς ὑποταγῆς, τὴν ἀρετὴν τῆς διεκδικήσεως τῶν ἰδίων ἀξιώσεων ἢ τὴν τῆς εὐνοίας. Ὅπου δὲ τὸ ἰδεώδες εἶναι ἀσκητικόν, ὁ ἠθικὸς νόμος ἐπικωλύει τρόπους διαγωγῆς οὐ μόνον ὄλως ἀδιαφόρους, ἀλλὰ καὶ οὐσιώδεις πρὸς τὰς τάσεις τῆς κοινωνίας νομιζομένους, οἷον τὴν θεραπείαν τοῦ σώματος. Ἡ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλῆσι τοῦ σώματος ἐπιμέλεια ἐφαίνετο εἰς τοὺς ἀγίους τοῦ μέσου αἰῶνος οὐ μόνον μωρὰ, ἀλλ' αὐτόχρημα ἀμαρτωλὴ. Ἐνθα δὲ τὸ ἰδεώδες εἶναι πολιτικόν, ἐκεῖ τοῦ πολίτου καθήκον νομίζεται τὸ πράττειν τὰ πολιτικά. Ὅπου δὲ τὰ ὄρια, ἐν οἷς περιέχονται οἱ συμπαθούμενοι ἄνθρωποι, εἶναι στενὰ, ὡς πολλάκις συμβαίνει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιστορικοῦ βίου, ὁ νόμος ὁ ἠθικὸς περιλαμβάνει μόνον τὰ μέλη τῆς αὐτῆς φυλῆς ἢ ἔθνους. Οἱ μὲν Ἑλλῆνες ὑπελάμβανον τοὺς μὴ Ἑλληνας, ἤτοι τοὺς ξένους πάντας, βαρβάρους καὶ ἐχθρούς, οἱ δὲ Ἰουδαῖοι ἐνόμιζον ἑαυτοὺς ὡς τὸν περιούσιον λαὸν τοῦ θεοῦ¹).

ξένος καὶ ἐχθρὸς ἦσαν ἐν ἀρχῇ ταυτόσημοι λέξεις. Τὸ ἐλληνικὸν ὄνομα ξένος καὶ τὸ λατινικὸν hostis ἔχουσι ἐπίσης διπλὴν σημασίαν. Πρὸς. Rée, Entstehung des Gewissens, σελ. 150. Hearn, Aryan Household, σελ. 19. M'Lennan, Primitive Marriage, σελ. 07. Wundt, Ethik⁴, I, σελ. 248 κέ. (ἀλλὰς παραπομπὰς ἴσρα παρὰ Rée).

Πολλάκις συμβαίνει λαοῦ τινος ὁ ἠθικὸς νόμος νὰ μὴ συμβαδίζη πρὸς τὰ ιδεώδη αὐτοῦ, μάλιστα δ' ἐνδέχεται νὰ καταστῇ ἐμπόδισμα εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ. Τότε εὐχερῶς δύναται νὰ ἐκτραγῇ σύγκρουσις τοῦ παλαιοῦ πρὸς τὸ νέον. Οἱ μὲν συντηρητικοὶ θὰ ἔχωνται ἀπρὶξ τῶν παλαιῶν κανόνων, ἡ δὲ νεωτέρα γενεὰ θὰ στραφῇ πρὸς τὸ μέλλον. Κηρύττων ὁ Χριστὸς τὸ δίδαγμα τῆς φιλαδελφίας καὶ μεταβάλλων τὴν ἔωλον καὶ στενὴν τῶν Ἑβραίων ἔννοιαν περὶ θεοῦ καὶ περὶ τῆς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους σχέσεως αὐτοῦ, ἐπήνεγκεν ἀπολύτως ἀναγκαίαν μεταβολὴν τῆς ἠθικότητος.

Καὶ ὅπου τὰ ιδεώδη παραμένουσιν ἔργῳ σταθερὰ καὶ ἀναλλοίωτα, οἱ ὅροι δυνατὸν τοσοῦτον νὰ μεταβληθῶσιν, ὥστε παλαιοὶ μὲν τρόποι διαγωγῆς νὰ γίνωσιν ἀνωφελεῖς, μᾶλλον δ' ἐπιβλαβεῖς, νέοι δὲ νὰ καταστῶσιν ἀναγκαῖοι. Ἄλλ' οἱ ἄνθρωποι δουλεύουσιν εἰς τὴν τύραννον ἔξιν καὶ ὑπόπτως προσβλέπουσι πρὸς τὸ νέον. Ὅθεν τρόποι τινὲς τοῦ πράττειν διατηροῦνται πολλάκις καὶ ἐπιβάλλονται ὡς δίκαιοι ἐπὶ μακρὸν καὶ ὅταν οὐδεὶς πλέον λόγος συνηγορῇ ὑπὲρ αὐτῶν¹⁾.

Ἄλλ' ὑπάρχουσι πολλοὶ τρόποι τοῦ πράττειν, οἵτινες παρὰ πάσας τὰς μεταβολὰς τῶν ιδεωδῶν παραμένουσιν ἠθικοί, ἡγουν ἐκεῖνοι οἱ τρόποι, ὧν μὴ ἰσχυρόντων οὐδὲν οὐδέποτε ἐπίγειον ιδεῶδες δύναται νὰ πραγματωθῇ. Οὐδεμία κοινωνία δύναται νὰ ὑπάρχη καὶ νὰ ἐπιδιώκῃ ιδεῶδες, ὅπου εὐδοκίμει μὲν τὸ ψεῦδος, εὐδοκίμει δ' ὁ φόβος καὶ ἡ προδοσία. Καὶ ληστῶν συμμορία ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ εἰς τινὰς ἠθικοὺς νόμους, ἐὰν μέλλῃ νὰ ἔχη καθ' ὅλου ὑπόστασιν τινὰ²⁾. Μόνον δ' ἐὰν ἀντὶ βίου καὶ εὐτυχίας ἦτο τὸ ιδεῶδες θάνατος καὶ ὄλεθρος, θὰ ἔπρεπεν οἱ κοινῶς παραδεδεγμένοι ἠθικοὶ κανόνες νὰ ὑποχωρήσωσιν εἰς ἄλλους. Κοινωνία τὴν θάνατον ἐπιζητοῦσα ἀντὶ τῆς ζωῆς δὲν ὀφείλει νὰ σκῆ καὶ νὰ

1) Πρβλ. *Paulsen*, *Ethik*, Εἰσαγωγὴ.

2) Πρβλ. Πλάτωνος Πολιτ. ββ1 C-D: δοκεῖς ἂν ἡ πόλιν ἢ στρατόπεδον ἢ ληστὰς ἢ κλέπτας ἢ ἄλλο τι ἔθνος, ὅσα κοινῆ ἐπὶ τι ἔρχεται ἀδίκως, πρᾶξαι ἂν τι δύνασθαι, εἰ ἀδικοῦεν ἀλλήλους; οὐ δῆτα.

θεραπείη τὰς ἀρετὰς τῆς φιλαληθείας, τῆς τιμῆς, τῆς πίστεως, τῆς χρηστότητος, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγνότητος, διότι αὐταὶ εἶναι ἡ ἀληθινὴ ζωὴ τοῦ βίου. «Τὰ γὰρ ὀψώνια τῆς ἀμαρτίας θάνατος».

11. **Συμπέρασμα.**—Τὸ συμπέρασμα ἡμῶν εἶναι τόδε: Ἐὐ μέγιστον ἀγαθόν, τὸ summum bonum εἶναι τὸ παρὰ τῶν ἀνθρώπων καθ' ὅλου αὐτὸ δι' ἑαυτὸ διωκτὸν καὶ ἀπόλυτον πρὸς αὐτοὺς ἀξίαν ἔχον. Ὑπάρχει δ' ἄλλο παρ' ἄλλοις λαοῖς καὶ κατ' ἄλλας χρονικὰς περιόδους, ἐξαρτώμενον ἐκ ποικίλων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ὄρων ὥστε ἀκριβῆ εἰκόνα τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ νὰ διατυπώσωμεν εἶναι τῶν ἀδυνάτων. Τὸ πολὺ δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν τὰς πρὸς ἀλλήλα ὁμοιότητας τῶν παντοίων ἰδεωδῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ περιλάβωμεν αὐτὰς γενικῶ τινι τύπῳ ἢ ἀρχῇ. Ὁ τύπος οὗτος ἢ ἡ ἀρχὴ ὀφείλει φυσικῶ τῷ λόγῳ νὰ εἶναι εὐρεῖα καὶ ἀόριστος, ἀπλοῦν τι διάγραμμα τῆς γενικῆς κατευθύνσεως τῶν ἀνθρωπίνων τάσεων. Ὁρίσαμεν δὲ ταύτην ὡς τὴν συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, τοῦ σωματικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἐν προσαρμογῇ καὶ οἰκειώσει πρὸς τὸ περιέχον. Πάντες οἱ κανόνες οἱ ὑπὸ τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ ἀναπτυχθέντες καὶ τὰ ἠθικὰ συναισθήματα, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, γεννῶντες καλοῦνται ἠθικοὶ κανόνες. Τῶν κανόνων δὲ τούτων τέλος εἶναι νὰ καταστήσωσι δυνατὴν τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἰδεώδους. Ἡ ἠθικότης εἶναι μέσον πρὸς τι τέλος. Ἀλλ' ἐν τῇ ἠθικότητι οἱ κανόνες ὀφείλουσι καθ' ὅλου εἰπεῖν νὰ ἐπεγεῖρωσιν τινὰ συναισθήματα, οἷον τὸ τοῦ καθήκοντος, τῆς ἐπιδοκιμασίας, τῆς ἀποδοκιμασίας κτλ. Ὅθεν τὰ ἠθικὰ γεγονότα χαρακτηρίζονται διὰ τῶν ἐπιδράσεων, ἃς ἐλατήρια καὶ πράξεις ἔχουσιν ἐπὶ τὰς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων ἐκάστων καὶ ἐπὶ τὴν κοινὴν πάντων εὐπραγίαν, καὶ διὰ τῶν ἐκ τῶν ἐπιδράσεων τούτων πηγαζόντων ἀποτελεσμάτων.

Ἡ τοιαύτη γνῶσις, ἣν ἐπορίσθημεν, θὰ καταστήσῃ ἡμῖν δυνατὸν νὰ ἐξετάζωμεν καὶ νὰ ἐπικρίνωμεν τοὺς παντοίους ἠθικοὺς νόμους. Δυνάμεθα δὲ νῦν λογικώτερον νὰ κρίνωμεν λαοῦ τινος τὴν διαγωγὴν, δυνάμεθα νὰ λέγωμεν, ἐὰν ἢ φυλὴ ἐπιτελεῖ τὸν ἑαυ-

τῆς σκοπὸν, τὸ μέγιστον ἀγαθόν. Δυνάμεθα δ' ὡσαύτως νὰ λέγω-
μεν τίνες τρόποι διαγωγῆς εἶναι ἀναγκαιοὶ πρὸς πραγμάτωσιν
τοῦ ἰδεώδους καὶ νὰ παφαινώμεθα ὅτι πρέπει νὰ διώκωνται. Ἄλλὰ
τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ἡμετέρου προβλήματος δυνατὸν νὰ νήκη εἰς
τὴν πρακτικὴν ἠθικὴν.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Χ.

Η ΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΠΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑΣ.¹⁾

1. Αισιοδοξία και απαισιοδοξία.—Τὸ τέλος ἢ ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. τ. ἔ. τὸ μέγιστον ἀγαθόν, εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἡ χρῆσις καὶ ἄσκησις τῶν ἀνθρωπίνων λειτουργιῶν. Δηλοῖ δὲ τοῦτο, ὡς εἰκός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκτιμῶσι τινα πράγματα, ὅτι σκοποῦς τινὰς θεωροῦσιν ὡς ἔχοντας ἀπόλυτον πρὸς αὐτοὺς ἀξίαν. Ἐκτιμῶσι τὸν βίον τὸν ἑαυτῶν καὶ τὸν τῶν ἄλλων· περὶ πολλοῦ ποιοῦνται τὴν πρόοδον καὶ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτὴν δι' ἑαυτήν. Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸν βίον νομίζουσι βιωτόν, ἀγαθόν τι καὶ αἴσιον, τὸ ἄριστον αὐτοῖς πρᾶγμα (optimum). Πρὸς παράστασιν δὲ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης ἐν μὲν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις γίνεται χρῆσις τοῦ ὄρου optimismus, ἐν δὲ τῇ νεῇ ἐλληνικῇ ἐξενίκησεν ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος **αἰσιοδοξία**.

Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἐναντιοῦται αἴρεσις, φιλοσόφων δοξαζόντων ὅτι ὁ βίος δὲν εἶναι βιωτός, ὅτι δὲν εἶναι τι ἀγαθόν, ἀλλὰ κακόν, οὐχὶ τὸ ἄριστον, ἀλλὰ τὸ κάκιστον (pessimum) καὶ **ἀπαισιον**. Ἡ θεωρία αὕτη καλεῖται pessimismus ἢ **ἀπαισιοδοξία**.

1) *Dühring*, Der Wert des Lebens. *Hartmann*, Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus. *Sully*, Pessimism, A History and Criticism. *Sommer*, Der Pessimismus und die Sittenlehre. *Plümacher*, Der

Ἄς διεξέλθωμεν ἀκριβέστερον τὴν διδασκαλίαν ταύτην. Δύο τρόποι ἐξετάσεως τοῦ πράγματος ὑπάρχουσι. Δύναμαι νὰ λέγω ὅτι ὁ ἐμὸς βίος εἶναι ἀβίωτος, ὅτι δὲν φροντίζω ἐγὼ περὶ αὐτοῦ, ὅτι φαίνεται ἐμοὶ κακὸν εἶναι μᾶλλον ἢ ἀγαθόν. Ἐνταῦθα οὐδεμίαν προφέρομαι ἀπόδειξιν τῶν ἐμῶν ἀποφάνσεων, ἀλλ' ἀπλῶς ἐκδηλῶ τὰ ἴδια ἐμοῦ περὶ βίου συναισθήματα, τὴν ἰδίαν ἐμοῦ περὶ τούτου γνώμην. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ ἢ ἀνεπιστήμων ἀπαισιοδοξία. Ἡ δυνατὸν νὰ ἐπιχειρήσω νὰ ποδείξω ἐπιστημονικῶς ὅτι ὁ βίος καθ' ὅλου δὲν εἶναι βιωτός, ὅτι πρὸς πάντα ἄνθρωπον εἶναι τόσον ἄλογος ἢ παράλογος, ὥστε νὰ μὴ ἀξιοῦται φροντίδος παρ' αὐτοῦ. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ ἢ φιλοσοφικὴ ἀπαισιοδοξία. Θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν ἐν τῇ ἐφεξῆς ἐρεῦνῃ νὰ διαλάβωμεν περὶ ἀμφοτέρων τῶν μορφῶν.

2. Ἡ ὑποκειμενικὴ ἀπαισιοδοξία. — Ὁ λόρδος Βάκων παρέχει ἡμῖν χαρακτηριστικὴν ἐκτίμησιν τῆς τοῦ βίου ἀξίας ἐν τῷδε τῷ πλήρει ἀπαισιοδοξίας ποιήματι αὐτοῦ:

«Πομφόλυξ ὁ κόσμος, καὶ σπιθαμῆς βραχύτερος ὁ ἀνθρώπινος βίος: Ἄθλιος ὢν ἐν τῇ συλλήψει αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος, διατελεῖ τοιοῦτος ἀπὸ κοιλίας μητρὸς μέχρι τοῦ τάφου· κατάρματος ἀπὸ τοῦ λίκνου, καὶ ἀνατρεφόμενος καὶ γηράσκων ἐν μερίμναις καὶ φόβοις. Ὅστις πιστεύει εἰς τῶν θνητῶν τὴν εὐθραυστον φύσιν, χαράσσει ἐπὶ τοῦ ὕδατος ἢ γράφει ἐπὶ τῆς ἄμμου».

Παραπλήσια λέγει ὁ Ἀμλέτος τοῦ Σκιξπήρου:

«Πόσον ἀνιαρά, ἔωλα, ταπεινά καὶ ἀνωφελῆ μοὶ φαίνονται τὰ τοῦ κόσμου τούτου. Εἰς κόρακας! Εἶναι γῆ χέρσος τριβόλους καὶ ἀκάνθας φύουσα, κατέχουσι δ' αὐτὴν σαπρὰ μόνον καὶ εὐτελεῆ φύσει καὶ χαμαιζήλα πράγματα».

Pessimismus in Vergangenheit und Gegenwart. *Paulsen*, Ethik, βιβλ. II, κεφ. 3.4.7. *Wallace*, «Pessimism», Encyclopedia Britannica. *Lubbock*, The Pressures of Life. Πρὸς τὴν βιβλιογραφίαν παρὰ *Sully*, σελ. XVII, XIX. Πολλὰ τῶν ἐν τῷ ἐφεξῆς κεφαλαίῳ περιεχομένων ὀφείλω τῷ *Paulsen*, ᾧ καὶ ὁμολογῶ χάριτας. Ὅρα τὰ ἐν τῇ Ἠθικῇ τούτου θαυμάσια κεφάλαια. «Der Pessimismus» «Das Uebel, das Böse und die Theodicee» καὶ «Tugend und Glück»